

Antoni Mironowicz
(Białystok)

Diecezja białoruska w latach 1697-1772

W końcu XVII w. na terenie Rzeczypospolitej pozostało sześć diecezji prawosławnych: lwowska, łucka, mścisławsko-witebsko-orszańska (białoruska), przemyska oraz części biskupstw: kijowskiego i czernihowskiego. Administrator metropolii kijowskiej Atanazy Szumlański w 1680 r. nieoficjalnie przystąpił do unii. W ślad za nim oficjalnie wszedł pod obediencję papieską w 1692 r. biskup przemyski Innocenty Winnicki (1679-1691), a w 1700 r. biskup lwowski Józef Szumlański (1676-1708). Ostatni władca prawosławny na ziemiach koronnych, łucki — Dionizy Żabokrycki (1695-1711) przeszedł do Kościoła unickiego w 1702 r. Po przejściu wymienionych biskupów na unię Kościołowi prawosławnemu w Rzeczypospolitej pozostało tylko jedno władcyctwo — białoruskie. Biskupowi białoruskiemu podlegały jednak tylko parafie w obrębie dawnej diecezji połockiej. Nad pozostałymi terenami Rzeczypospolitej jurysdykcję sprawował rezydujący poza granicami państwa metropolita kijowski. Południowo-wschodnie krańce diecezji metropolitalnej pozostały pod zarządem koadiutora metropolity kijowskiego, biskupa perejasławskiego¹. W wyniku konwersji biskupów: przemyskiego, lwowskiego i łuckiego Kościół prawosławny utracił ponad 3 000 parafii. Diecezja przemyska przed oficjalnym przejściem na unię liczyła 31 dekanatów z 1 120 parafiami, z których dwie trzecie po-

¹ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce*, pod red. J. Kłoczowskiego, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 859; I. Szaraniewicz, *Patryjarchat wschodni wobec Kościoła ruskiego i Rzeczypospolitej Polskiej*, „Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności”, t. X, Kraków 1879, s. 131-134.

zostały przy prawosławiu. Przed przystąpieniem do unii biskupstwo lwowskie liczyło 35 dekanatów z 1 286 parafiami prawosławnymi². Biskupstwo łucko-ostrogskie obejmowało obszar Wołynia. Na terenie diecezji łucko-ostrogskiej funkcjonowało w 1664 r. tysiąc parafii prawosławnych³. Ich liczba w 1702 r. nie zmniejszyła się, kiedy władcy łuckie przyjęło unię.

Istotne zmiany w polityce wobec Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej nastąpiły po śmierci Jana III Sobieskiego (1674-1696). August II Sas (1687-1732) na początku swego panowania potwierdził prawa dysydyntom religijnym oraz przywileje licznych monasterów i cerkwi prawosławnych⁴. Diecezja białoruska po śmierci biskupa Teodozego Wasilewicza (1669-1678) formalnie pozostawała nie obsadzona⁵. Obsada na katedrze białoruskiej nastąpiła dopiero po interwencji rezydenta rosyjskiego w Warszawie Aleksego Nikitina u króla polskiego. Aleksey Nikitin, z polecenia cara Piotra I i na prośbę mieszkańców Mohylewa, domagał się od króla Augusta II Sasa zapewnienia praw ludności prawosławnej. Monarcha, pod presją Rosji, rozwiązał sprawę obsady diecezji białoruskiej. Na godność władcy mohylewskiego został wybrany Serapion Polchowski (1697-1704), archimandryta słucki, zatwierdzony przywilejem królewskim 30 września 1697 r. Uroczysta konsekracja nowego biskupa odbyła się 14 września 1698 r. w monasterze kijowsko-pieczerskim. Sakramentu święceń Serapionowi Polchowskiemu udzielił metropolita Barlaam Jasiński w asyście Dymitra Tuptały (późniejszego św. Dymitra, biskupa rostowskiego)⁶. W akcie nominacyjnym biskup Serapion otrzymał eparchię białoruską z Mohylewem, Mścisławiem i Orszą, łącznie ze wszystkimi dobrami, katedralnym monasterem św. Spasa w Mohylewie i wsiami do niego należącymi. Przywilej gwarantował również swobodę działalności władcy w granicach jego diecezji „bez żadnej tak unitów Ritus Graeci, jako i ludu polskiego przeszkody”⁷. Na mocy tego przywileju władca Serapion objął katedrę mohylewską w grudniu 1699 r.

² *Monumenta Ucrainae Historica*, ed. A. Septyckyj, vol. IV (1671-1701) Romae 1967, s. 293-332; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, Białystok 2001, s. 234-236.

³ A. Mironowicz, *Kościół prawosławny i unici w połowie XVII wieku*, „Acta Polono-Ruthenica”, t. II, pod red. B. Białokozowicza, Olsztyn 1997, s. 71-79.

⁴ *Dokumenta praw y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit. Religii Greckiej Orientalney wyznawcom służące...*, Warszawa 1767, k. 75.

⁵ O poprzednich losach diecezji białoruskiej por.: A. Mironowicz, *Teodozy Wasilewicz, archimandryta słucki, biskup białoruski*, Białystok 1997; tenże, *Metropolita Józef Nielubowicz Tukalski*, Białystok 1998; tenże, *Sylwester Kossow, władca białoruski, metropolita kijowski*, Białystok 1999.

⁶ F. I. Titow, *Russkaja prawosławnaia Cerkow' w Polsko-Litowskom Gosudarstwie w XVII-XVIII w.*, t. II, cz. 2, Kijew 1905, s. 386-387; A. Deruga, *Piotr Wielki a unici i unia kościelna 1700-1711*, Wilno 1936, s. 46; S. T. Gołubiew, *Gedeon Odorski*, „Trudy Kijewskoj Duchownoj Akademii”, Kijów 1900, s. 183.

⁷ A. Deruga, *Piotr Wielki a unici...*, s. 43-44.

Unormowanie spraw związanych z obsadą biskupstwa białoruskiego nie zahamowało rozszerzenia unii. Na sejmie warszawskim 1699 r. uchwalono konstytucję, która zobowiązywała króla do zwołania synodu unitów i prawosławnych, aby tych ostatnich podporządkować jurysdykcji papieża. Na sejmie tym zabroniono prawosławnym zamieszkiwania w Kamieńcu Podolskim⁸. Zwierzchność biskupa unickiego uznało w 1702 r. stauropigialne bractwo lwowskie. Zmiana wyznania przez ordynariuszy diecezji przemyskiej, łuцьkiej i lwowskiej spowodowała przejście na unię większości klasztorów prawosławnych. Do unii przystąpiły ośrodki zakonne w Biesiadach (1700), Biloczu (1700), Czortkowie (1700), Dobrzanach (1700), Dubiszczach (1695), Gródku (1700), Hołowczyńcach (1700), Hołubicach (1700), Horodyszczu (1702), Hoszczy (1700), Hoszowie (1700), Jasnogrodzie (1720), Jazienicach (1700), Jusyptyczach (1700), Kamieńcu Litewskim (1700), Kaniowie (1722), Kołodeźnie (1702), Kołomyi (1700), Kosowie (1700), Krasnopuszczu (1700), Krechowcie (1721), Krzemieńcu (1725), Ładawie (1700), Lebedynie (1739), Lewkowiczach (1714), Lubarze (1702), Lwowie (św. Jerzego, św. Onufrego, św. Jan Ewangelisty — 1700, Zaśnięcia NMP — 1708), Łucku (św. Jana Ewangelisty — 1702, św. Krzyża — 1720), Łukomli (1714), Mielcu (1707), Milczy (1702), Prehińsku (Narodzenia NMP, św. Onufrego — 1700), Podhorcach (1700), Podgrodziu (1700), Podhorodyszczu (1700), Pietryczu (1700), Poczajowie (1712), Pohodni (1700), Satanowie (1707), Smolnicy (1691), Sokolcu (1700), Strakłowie (1702), Suszycy Wielkiej (1691), Sinkowie (1700), Trembowli (1700), Tarnopolu (1700), Topolnicach (1691), Tryhorach (1723), Turkowiczach (1703), Uhornikach (1710), Uhrynowie (1700), Uliczu (1691), Ułaszkwowcach (1700), Uniowie (1700), Zahajcach (1721), Zahorowie (1703), Zawałowie (1700), Zbarażu (1700), Żyznomierzu (1700), Żółkwi (1700) i wielu innych miejscowościach⁹. Na całym obszarze dawnych diecezji łuцьkiej, przemyskiej i lwowskiej przy prawosławiu pozostał jedynie monaster Skit Maniawski na Pokuciu¹⁰.

Zanim biskup Serapion objął diecezję mohylewską często pod presją przeszły na unię następujące parafie prawosławne w województwie mścisławskim: św. Eliasza w Mścisławiu, Chosławiczach, Szamowie, Kożuchowiczach, Krasnej Słobódce, Chodosowiczach, Chwastowie, Kołodzieży, Połkowiczach, Szumiaczcu, Dołhowiczach, Hniwisku, Lubawiczach, Koleśnikach, Mazykach, Kamiance, Juskowiczach, Dniesinie, Zasielu, Zalewkach, Karniłowcie, Założu, Werbizach, Starym Siele; w powiecie orszańskim: św.

⁸ *Volumina Legum*, t. VI, s. 35.

⁹ M. Wawryk, *Narys rozwytku i stanu Wasyljanśkoho Czyna XVII-XXst. st.*, „Analecta Ordinis S. Basili Magni”, seria II, vol. X, Romae 1979, s. 189-209.

¹⁰ M. Drahan, *Rozwytok i zanepad Skytu Manjawsćkoho 1606-1786*, [w:] *Skyt Manjawsćkyj i Bohorodczensćkyj Ikonostas*, Żowkwa 1926, s. 8. W 1724 r. w Skicie Maniawskim przebywało ponadtrzydziestu mnychów. J. Celewicz, *Istorija Skitu Maniawskiego*, Lwow 1887, s. 112.

Mikołaja w Lubawiczach, Wniebowzięcia NMP w Lubowiczach, Szyłowie, Bibinowiczach, Zaczerneczach, Pohostyszczach, Mieżewie; w ekomonii mohylewskiej: Hładkach, Błahowiczach, Hołowczynie, Czerykowie, Moszonakach, Kamionce, Gródku, Chocietowie, Dołhym Mchu, Niczyporowiczach, Nowym Bychowie, Tajmanowie, Zimnicy, Bachani, św. Spasa w Hołowczynie, w tymże miasteczku św. Trójcy i św. Mikołaja, Wodawie, Kudzinie, Kniażycach „i na drugich miejscach w województwie mścisławskim i powiecie orszańskim pokazuje się cerkiew więcej odebranych”; w województwie witebskim: w Rudni dwie, Mikulinie, Wierzchowcach; w województwie połockim: św. Eliasza w Bieszenkowiczach, Suszowie, Świeczy, Szatylowie; „w Newelszczyźnie i Siebieszczyźnie cerkwi kilkanaście odebrano”; w powiecie rzeczyckim i „na drugich miejscach w tym powiecie wiele cerkwi odebrano”; „w województwie mińskim i powiecie mozyrskim także cerkiew odebrano”; w powiecie orszańskim w Niadzeli; w województwie nowogródzkim: w Kajdanowie, Stanowie, Ruczycy, Starosielu, Zaziewiu, Wołmiensku, Kryłowie, Cielakowie, Lubeczu, Lebiedziewie, Jaczonce; „od cerkwi w tymże województwie i księstwie słuckim będącym parafie do unii przyłączono przez wiele różne Ich Mości duchownego i świeckiego stanu ludzie”¹¹. Wymienione źródło wskazuje na szeroką skalę zjawiska przechożenia parafii prawosławnych na unię na terenie diecezji białoruskiej.

Od początku swego samodzielnego panowania Piotr I (1682-1725) starał się ingerować w sprawy wewnętrzne Rzeczypospolitej. Do takiej interwencji dawał mu podstawę traktat Grzymułtowskiego. Artykuł IX wspomnianego traktatu upoważniał cara do opieki nad prawosławiem na terenie całej dawnej metropolii kijowskiej. Już posłowie carscy, którzy przybyli do Polski w 1690 r., aby podpisać ten układ, rozdawali w napotkanych po drodze cerkwiach i monasterach odpisy tekstu porozumienia. Przedłużająca się ratyfikacja traktatu w polskim sejmie wzbudziła niezadowolenie cara. W liście do swego rezydenta w Warszawie z 18 lipca 1690 r. Piotr I pisał, że „sprawa wiary jest najbardziej doniosła i ważna, i drugiej bardziej ważnej sprawy nie ma”¹². Ratyfikacja tego traktatu przez sejm polski nastąpiła dopiero w 1710 r., kiedy Piotr I uzyskał zdecydowaną przewagę w wojnie północnej. Ratyfikacja nastąpiła nie w wyniku zmiany polityki państwa do Kościoła prawosławnego, ale z powodu osłabienia pozycji Rzeczypospolitej na arenie międzynarodowej i ingerencji sąsiadów w jej wewnętrzne sprawy. Nadając moc konstytucyjną artykułowi IX traktatu nie czyniono wielkiego ryzyka, albowiem wszystkie diecezje prawosławne, z wyjątkiem białoruskiej, pozostawały w rękach unitów. Również to ostatnie biskupstwo nie

¹¹ Archiwum Petersburskiego Oddziału Instytutu Historii Akademii Nauk Rosji (dalej: APOIH AN Rosji), Petersburg, kol. P. Dobrochotowa, kol. 52, op. 2, kart. 15, nr 4/1, k.1-1v.

¹² A. Deruga, *Piotr Wielki a unicy...*, s. 31.

było obsadzone, albowiem po śmierci jego ordynariusza Serapiona Polchowskiego w 1704 r. nie wybrano nowego władcy¹³. Do tekstu traktatu dodano w konstytucji charakterystyczny ustęp, który miał zabezpieczać interesy Kościoła katolickiego. „Niezależnie od wszystkich powyższych ustaleń zastrzeżę się nienaruszalność wiary rzymskokatolickiej łącznie z jej obydwoma obrządkami łacińskim i greckim zgodnie z teraźniejszym stanem posiadania”¹⁴. Pod presją Rosji i sytuacji międzynarodowej August II Sas 14 listopada 1705 r. wydał uniwersał, w którym potwierdzał prawa i wolności „wszystkich obywatelów y kapłanów Ritus Graeci w błagocześciwey wierze extra Unionem cum Ecclesia Romana w Koronie Polskiej y Wielkim Księstwie Litewskim będących”¹⁵.

Okazją do obsady biskupstwa białoruskiego nadarzyła już w 1707 r. W zajętych przez wojska rosyjskie Mohylewie na tamtejszej katedrze Piotr Wielki osadził nowo wyświęconego biskupa Sylwestra Czetwertyńskiego (1707-1729), stryjecznego brata metropolity kijowskiego Gedeona Czetwertyńskiego (1685-1690). Sakrę biskupią Czetwertyński otrzymał z rąk metropolity Barlaama Jasińskiego (1690-1707), który powierzył mu kierowanie diecezją białoruską. Sylwester Czetwertyński przyjął tytuł „biskupa całej Białej Rusi, mścisławskiego, orszańskiego, mohylewskiego, i namiestnika metropolity w Wielkim Księstwie Litewskim”¹⁶. Używana przez władzę białoruskiego tytułatura bardziej odpowiadała ambicjom biskupa, aniżeli stanowiła wyraz faktycznej władzy. Czetwertyńskiemu podlegały jedynie parafie diecezji mohylewsko-mścisławskiej, natomiast nad pozostałymi terenami władzę sprawował metropolita kijowski. Ponadto egzarcha patriarchy moskiewskiego, metropolita rizański Stefan Jaworowski 3 marca 1710 r. nakazał wszystkim prawosławnym monasterom białoruskim we wszystkich sprawach zwracać się bezpośrednio do metropolity kijowskiego Joasafa Krokowskiego (1707-1718)¹⁷. Władcy białoruskiego nie uznawały władze polskie, twierdząc, że jego nominacja nie uzyskała przywileju królewskiego.

Biskup Sylwester Czetwertyński, dwa lata po objęciu diecezji białoruskiej, usiłował rozciągnąć swoją władzę na całość Wielkiego Księstwa Litewskiego. Podporządkował sobie archimandrię słucką z monasterem Św. Trójcy i bractwem stauropigialnym. Metropolita Joasaf Krokowski zabro-

¹³ M. Bendza, *Z dziejów prawosławnej diecezji białoruskiej (1700-1720)*, „ΕΛΠΙΣ. Czasopismo Teologiczne Katedry Teologii Prawosławnej Uniwersytetu w Białymstoku”, R. I (XII), z. 1 (14), Białystok 1999, s. 132.

¹⁴ *Volunina Legum*, t. VI, s. 73.

¹⁵ АПОИІ АН Росїі, kol. 52, op. 2, kart. 14, nr 3, k. 1-2; Szerzej por. A. Mironowicz, *Polityka Piotra I wobec Kościoła prawosławnego w Rosji i w Rzeczypospolitej*, [w:] *Cywilizacja Rosji Imperialnej*, p. red. P. Kraszewskiego, Poznań 2002, s. 277-294.

¹⁶ *Archiw Jugo-Zapadnoj Rossii* (dalej: AJZR), cz. I, t. IV, Kijew 1871, s. 387.

¹⁷ A. Deruga, *Piotr Wielki a unicy...*, s. 13.

nił używania przez biskupa tytułu namiestnika generalnego w Wielkim Księstwie Litewskim, jako niezgodnego z tytułem otrzymanym podczas chirotonii i potwierdził administrowanie prawosławnymi ośrodkami w Słucku i Kopylu archimandrycie Joasafowi Lapińskiemu¹⁸. Ażeby wykonać owe postanowienia metropolita Krokowski zwrócił się o pomoc do księcia Grzegorza Fiodorowicza Dołgorukiego, ambasadora cara Piotra I w Warszawie, bowiem biskup Czetwertyński ponownie w 1716 r. zajął archimandrię słucką. Prośba ta odniosła natychmiastowy skutek, gdyż ówczesny właściciel dóbr słuckich Karol Filip, palatyn reński, nakazał, aby wierni i duchowni podlegali jurysdykcji metropolity kijowskiego¹⁹. Ostatecznie biskup białoruski zachował swoje uprawnienia jedynie na obszarze zarządzanej diecezji. W stosunku do pozostałych terenów zarząd sprawowali rezydujący poza granicami kraju metropolici kijowscy lub ich pełnomocnicy — władcy perejasławscy. Pełnomocnikiem metropolity kijowskiego został w 1715 r. archimandryta słucki Teodor Wołkowski²⁰.

Konflikt między metropolitą a władką białoruskim nie wpłynął pozytywnie na położenie społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej. Spór ten pokazuje, że w sprawach należących do kompetencji królów polskich w czasach Piotra I rozstrzygające decyzje zapadały za wschodnią granicą. Ponadto sytuacja biskupa Czetwertyńskiego nie była prawnie uregulowana, albowiem nadal nie posiadał on przywileju królewskiego. Także wojna północna i zniszczenie Mohylewa przez Szwedów nie sprzyjały rozwiązaniu problemów tej diecezji. Z tego powodu pierwsze sześć lat swego urzędowania władca spędził w rodzinnej Czetwertni. Dopiero w 1713 r. biskup Czetwertyński otrzymał przywilej królewski na biskupstwo białoruskie, co umożliwiło mu przeniesienie swej rezydencji do Mohylewa. Wydanie przywileju królewskiego nastąpiło pod wyraźną presją Piotra I.

Tymczasem pojawił się problem całkowitej likwidacji prawosławia. Na sejm 1717 r. wpłynął projekt „zniszczenia Rusi”. Projekt zakładał wyniszczenie „zabobonnych obrządków greckich”, a na ich miejsce wprowadzenie obrządku łacińskiego. Według autorów projektu Rzeczpospolita mogła być silna tylko wówczas, kiedy w kraju będzie dominowało jedno wyznanie. Z tego powodu należało zlikwidować nie tylko prawosławie, ale również obrządek unicki. Obowiązkiem każdego Polaka było zniszczenie wszystkiego, co było niezgodne z tradycją łacińską²¹. Aby nie prowokować księcia Dołgorukiego, projekt nie został wprowadzony na obrady sejmowe. Część

¹⁸ *AJZR*, cz. I, t. IV, s. 384-386.

¹⁹ Tamże, s. 387-389.

²⁰ Tamże, s. 388-389.

²¹ M. Andrusiak, *Projekt znesennia naszoj obradu*, „Zapysky Czyna Światoho Wasyla Welykoho”, t. III, z. 3-4, Lwów 1930, s. 574; M. Bendza, *Z dziejów prawosławnej diecezji białoruskiej*, s. 135.

posłów traktowało takie pomysły jako prowokację antypolską. Zważywszy na kontekst polityczny i warunki obrad sejmu niemego możliwości takiej nie należy wykluczyć. Książę Grzegorz Dołgoruki, arbiter w sporze między konfederatami a królem, pozornie godząc się na ograniczenia innowierców, stworzył możliwość występowania w ich obronie. Jedną z takich interwencji były listy księcia do metropolity unickiego Leona Kiszki (1714-1728) z żądaniem zaprzestania prześladowania prawosławnych mnichów z monasteru św. Szymona Słupnika w Brześciu²². W polityce Rosji względem Rzeczypospolitej pomagała konstytucja z 1717 r., zabraniająca dysydemt publicznego odprawiania nabożeństw i wznoszenia nowych świątyń. Konstytucja sejmowa pchała prawosławnych i protestantów w ręce zagranicznych protektorów. Nie zwracano przy tym uwagi na to, że prawne ograniczenia uchwalone przez sejm były sprzeczne z postanowieniami traktatu Grzymułtowskiego, przez tenże sejm ratyfikowany. W obronie praw innowierców występowała już nie tylko Rosja, ale i Prusy. Tym sposobem od początku XVIII w. sprawy wyznaniowe przestały być problemem wewnętrznym kraju, lecz stały się elementem polityki zagranicznej. Polska szlachta, wykazująca coraz większą gorliwość religijną i ograniczająca prawa innowierców, ścigała na państwo interwencje sąsiadów. To jej polityka doprowadziła do tego, że część społeczeństwa stała się podatna na hasła płynące z Petersburga i Berlina.

Ratyfikowany przez sejm traktat Grzymułtowski dawał społeczności prawosławnej prawne podstawy w dochodzeniu swoich praw. Z tego powodu w 1718 r. do Piotra I wpłynęła skarga przełożonych klasztorów litewsko-białoruskich na działalność władz polskich wobec ludności prawosławnej. W skardze proszono o interwencję cara u króla polskiego, ażeby nie dopuścić do całkowitego zniszczenia Cerkwi prawosławnej. W imieniu ihumenów skargę podpisał namiestnik klasztoru kuteińskiego Melecjusz Czajkowski²³.

Władcyka Czetwertyński od dawna zamierzał uregulować swój status prawny w państwie. Wykorzystując postanowienia traktatu Grzymułtowskiego biskup 1 kwietnia 1720 r. prosił cara o pomoc w uzyskaniu gwarancji na stałe funkcjonowanie biskupstwa białoruskiego, zapewnieniu prawosławnym swobodnego odprawiania nabożeństw i dostępu prawosławnych mieszczan do stanowisk w magistracie, zwróceniu prawosławnym zabranych po roku 1700 świątyń i klasztorów, uchwaleniu ustawy zezwalającej na konwersję katolików i unitów na prawosławie, ukaraniu osób przeszkadzających wykonywaniu praktyk religijnych oraz dopuszczeniu biskupów prawosławnych do senatu²⁴. Na odpowiedź cara nie trzeba było długo czekać.

²² Tamże, s. 136.

²³ *Archieograficzeskij sbornik dokumentow otnosiaszczichsia k istorii Siewiero-Zapadnoj Rusi* (dalej: ASD), t. V, Wilno 1871, s. 84.

²⁴ *Sbornik dokumentow ujasniajuszczich otoszenija latino-polskoj propagandy k ruskoj wierie i narodnosti*, wyp. 2, Wilno 1867, s. 116-120.

Piotr I przekazał królowi memoriał o prześladowaniu ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej i polecił księciu Dołgorukiemu, aby ten interweniował na dworze Augusta II. Car, korzystając z osłabienia Rzeczypospolitej, 28 listopada 1720 r. wymógł na królu Augustie II przywilej potwierdzający prawo władcy Czetwertyńskiego do katedry mohylewskiej²⁵. W ten sposób oficjalnie zostało reaktywowane prawosławne biskupstwo mohylewskie (białoruskie), formalnie wakujące od 1704 r. We wstępie przywileju monarcha potwierdził wydane od najdawniejszych czasów dyplomy królewskie i konstytucje sejmowe dotyczące nienaruszalności praw „ecclesiarum ritus graeci”. W przywileju zagwarantowano również nietykalność majątków monasterów, bractw i cerkwi parafialnych. Przywilejem tym August II przywrócił swobody wyznaniowe ludności prawosławnej na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego²⁶. Dokument ten posiada istotne znaczenie w poznaniu stanu posiadania Kościoła prawosławnego na terenie Rzeczypospolitej w pierwszej ćwierci XVIII w. Na jego podstawie wiemy, że w skład diecezji mścisławsko-orszańsko-mohylewskiej wchodziły dwie świątynie katedralne: Św. Trójcy w Mścisławiu i Przemienienia Pańskiego w Mohylewie. Biskupstwo białoruskie, chociaż stanowiło element struktury organizacyjnej Kościoła prawosławnego, to jego granice obejmowały wyłącznie terytorium unickiej archidiecezji połockiej. Nad pozostałymi monasterami i parafiami, znajdującymi się w obrębie unickich diecezji: metropolitalnej, pińskiej i włodzimiersko-brzeskiej, zarząd sprawował rezydujący w granicach państwa rosyjskiego metropolita kijowski i jego koadiutor z tytułem biskupa perejasławskiego²⁷. Fakt ten stał się przyczyną licznych konfliktów między władzami białoruskimi a metropolitą kijowskim.

Wydanie przywileju w praktyce nie było jednoznaczne z zapewnieniem swobód wyznaniowych. Nadal występowały liczne przypadki odbierania prawosławnym obiektów sakralnych i ograniczenia w swobodnym odprawianiu praktyk wyznaniowych²⁸. We wzmocnieniu pozycji wyznania unickiego duże znaczenie miał synod zamojski w 1720 r., na którym podjęto liczne reformy zbliżające unitów do Kościoła rzymskokatolickiego. Rów-

²⁵ August II (...) episkopią Biało-Ruską, Mścisławską, Orszańską, Mohylewską z dwiema katedrami w Mścisławiu Św. Trójcy i w Mohylewie S. Spasa, i wszystkimi cerkwiemi w całym Xięstwie Litewskim do niej przynależnymi, osobliwie zaś monasteru stauropigialne i partykularne według funduszów, praw i przywilejów im nadanych: za instancją pp. Radnaszych przy boku naszym rezydujących, aprobujemy, ratyfikujemy et in perpetuum za nienaruszone od nas następców naszych i każdego w państwach naszych zostającego mieć chcemy, oraz wszelkie ich prerogatywy, libertacje, ceremonie, konserwujemy”. *ASD*, t. XI, Wilno 1980, s. 62.

²⁶ Tamże, t. XI, s. 62-63; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 239-240.

²⁷ F. I. Titow, *Russkaja prawosławnaia Cerkow'...*, t. III, cz. 1, Kijew 1916, s. 82-89.

²⁸ N. N. Bantysz-Kamienski, *Istoriczeskoje izwiestieo wożnikszej w Polsceunii*, Moskwa 1805, s. 193-194.

nocześnie ogłoszono Kościół unicki za jedyny prawowity Kościół obrządku greckiego. Aleksander Jabłonowski, podkreślając znaczenie tego faktu, napisał: „Odtąd szerzenie unii wezbrało, jakby jedna potężna fala porywająca za sobą wszystko niemal, co jeszcze stawiało jakiś opór”²⁹. Piotr I nie pozostał bierny na te wydarzenia. W pismach do Augusta II car wielokrotnie zwracał się z prośbą, aby ten, w myśl zawartego układu, spowodował zaprzestanie prześladowania prawosławnych. Car zobowiązał swego ambasadora Grzegorza Dołgorukiego do osobistego wstawiennictwa u króla w obronie praw Kościoła prawosławnego. Równocześnie tłumacz ambasadora, Ignacy Rudakowski, otrzymał polecenie objechania ziem białoruskich i litewskich w celu znalezienia dowodów świadczących o prześladowaniu prawosławnych. Materiały te miały być wykorzystane przez komisję sejmową powołaną przez króla w tej sprawie. Opracowany raport ambasadora rosyjskiego i listy biskupa Czetwertyńskiego spowodowały, że Piotr Wielki ponownie wystąpił w obronie prawosławia 2 maja 1722 r., grożąc interwencją zbrojną. Car zarzucał królowi polskiemu bierność wobec łamania praw prawosławnych przez stronę unicko-katolicką. W liście carskim jako przykład podane zostało zajęcie przez unickiego biskupa turowsko-pińskiego Teofila Godebskiego monasterów w Pińsku i Nowodworze wraz z 20 tysiącami wiernych³⁰. W odpowiedzi August II zapewnił cara, że Rzeczpospolita dotrzyma warunków traktatów międzynarodowych i polecił hetmanowi litewskiemu Ludwikowi Konstantemu Pocijowi (1709-1730) dopilnować, by nigdzie nie wyrządzano krzywd ludności prawosławnej³¹. Car niezadowolony z odpowiedzi króla polskiego interweniował w Rzymie. Piotr I polecił swemu kanclerzowi Gawryle Gołowkinowi napisać do kardynała Mikołaja Spinoli memoriał o prześladowaniach prawosławnych ze strony katolików. Odpowiedzią na posłanie Gołowkina był apel nuncjusza apostolskiego w Rzeczypospolitej Wicentego Santiniego (1722-1728), wzywający duchowieństwo unickie i rzymskokatolickie do zaprzestania nawracania siłą prawosławnych na unię³².

Równocześnie 7 listopada 1722 r. August II Sas aprobował przywileje dane biskupstwu białoruskiemu, monasterom, duchowieństwu i bractwom

²⁹ A. Jabłonowski, *Historia Rusi Południowej po upadku Rzeczypospolitej*, Kraków 1912, s. 350.

³⁰ ASD, t. XI, s. 64-65.

³¹ St. Ptaszycki, *Stosunek dawnych władz polskich do Cerkwi ruskiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci W. Abrahama*, Warszawa 1930, s. 463-464; A. Deruga, *Piotr Wielki a unia...*, s. 42-44; A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, [w:] *Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815*, pod red. M. Biskupa, Warszawa — Toruń 1996, s. 81-94.

³² N. N. Bantysz-Kamienski, *Istoriczeskoje izwiestije...*, s. 204-211; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku*, Warszawa 1906, s. 36.

cerkiewnym. Dokument ten ma istotne znaczenie, albowiem wymienia liczne znajdujące się w rękach prawosławnych monasterów. W dokumencie ukazane zostały następujące archimandrie: wileńska Św. Ducha i słucka Św. Trójcy z monasterami męskimi: hrozowskimi (św. Mikołaja i św. Jana Teologa), zabłudowskim, starezyckim, morockim, kopyskim, kuteińskim, orszańskim, mohylewskim, markowskim, witebskim, bujnickim, tupiczewskim, mścislawskim, połockim, mińskim, krońskim, surdegskim, sieleckim, nowodworskim, kupiatyckim, hołdowskim, jewiejskim, kiejdańskim, przyłuckim, drujskim, pińskim, sołomereckim, szkłowskim, horockim, słuckim, dzieciolowickim, brzeskim, jabłeczyńskim, borysowskim, dziesneńskim, newelskim, jakubowo-kryżborskim, wochorskim, tereszkowskim. Oprócz wymienionych wspomina się monasterze żeńskie: wileński, miński, kuteiński, orszański, borkuławowski, mohylewskie (bracki i św. Mikołaja), mazałowski, szkłowski, newelski, kościukowski³³. Wykaz nie obejmuje wszystkich prawosławnych monasterów znajdujących się na całym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego i ziemiach ruskich Korony. Przy prawosławiu pozostały jeszcze ośrodki zakonne w Boločynowie (św. Jana Teologa), Boločowie (św. Michała), Darewie (Zaśnięcia NMP), Domaszowie (św. Mikołaja), Dorohowie (Zmartwychwstania Pańskiego), Grabowie (św. Michała), Horodence (św. Mikołaja), Jagolnicy, Kołodzienku (św. Onufrego), Krasnopuszczu (Narodzenia św. Jana Chrzciciela), Krzywem (Opieki NMP), Łabszynie (św. Mikołaja), Lesnikach (Wniebowstąpienia Pańskiego), Lasku, Litwinowie (św. Onufrego), Pacykowie (Zaśnięcia NMP), Piatniczanach (Zaśnięcia NMP), Rakowcu (św. Dymitra), Rohatynie, Ropiance, Rudnikach (Św. Trójcy), Rukomyślu (św. Onufrego), Skalacie (Przemienienia Pańskiego), Sokalu, Wyspie (Podwyższenia św. Krzyża), Zagwoździu (Narodzenia św. Jana Chrzciciela), Złoczowie i Zwiniaczu (św. Paraskiewy)³⁴.

Ostatecznie zabiegi Rosji w obronie praw Kościoła prawosławnego nie przyniosły istotnych zmian w stosunkach religijnych. Polityka Augusta II wobec prawosławnych uległa po śmierci Piotra I wyraźnemu usztywnieniu. Metropolita unicki Atanazy Szeptycki (1729-1746) stał się głównym rzecznikiem likwidacji jedynej diecezji prawosławnej. Politykę króla i metropolity potwierdzają bezowocne starania środowisk prawosławnych o obsadzenie władcy białoruskiego po śmierci ordynariusza diecezji Sylwestra Czetwertyńskiego (1728). Na katedrę mścislawsko-orszańską synod mianował biskupa Arseniusza (Andrzeja Berło — 1728-1733). Na wieść o tym Sekretariat Stanu Stolicy Apostolskiej polecił nuncjuszowi Wincentemu Santinemu, aby król przekazał biskupstwo białoruskie połockiemu władcy unick-

³³ Centralnaja Nauczna Biblioteka Akademii Nauk Ukrainy, Kijów, f. VIII, nr 47m/95, k. 102v-104; *Dokumenta praw y wolności Obywatelom Korony Polskiej y W. X. Lit. Religii Greckiej Orientalney wyznawcom służące...*, Warszawa 1767, k. 76-77.

³⁴ M. Hruszewskij, *Duchowna Ukrajina*, Kyjw 1994, s. 322.

kiemu celem „doprowadzenia do świętej unii diecezji mohylewskiej, która jest w całym Polskim Królestwie jedyną diecezją splamioną błędem schizmy”³⁵. List z prośbą o nieudzielanie przywileju kandydatowi prawosławnemu na biskupstwo mohylewskie napisał do króla w 1728 r. papież Benedykt XIII (1724-1730)³⁶. W wyniku interwencji papieża, nuncjusza i metropolity unickiego August II Sas nie udzielił Arseniuszowi Berle nominacji na godność władzyki białoruskiego³⁷. Rosja, przeżywająca wewnętrzny kryzys władzy, nie była w stanie skutecznie interweniować w Rzeczypospolitej.

Problem biskupstwa białoruskiego nie został ostatecznie rozwiązany. Nowy nuncjusz w Rzeczypospolitej Kamil Merlini (1728-1738) poinformował Kongregację Propagandy Wiary, że postara się nakłonić króla do przekazania dóbr prawosławnego biskupa mohylewskiego unickiemu arcybiskupowi połockiemu po wypędzeniu władzyki Arseniusza³⁸. Nuncjusz doprowadził do realizacji swych zamierzeń w 1731 r. W tym roku unicy odebrali siłą uposażenie władzyki mohylewskiego, włącznie z jego drugą rezydencją w Pieczersku. W tej sytuacji, po trzyletnim administrowaniu diecezją białoruską, Arseniusz Berło opuścił Mohylew. Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego powierzył mu w 1733 r. administrowanie usamodzielną diecezją perejaślowską. Godność tę władzyka Arseniusz pełnił wraz ze stanowiskiem koadiutora metropolity kijowskiego aż do śmierci (1744)³⁹.

Spółeczność prawosławna pozostała w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego podjęła starania o elekcję nowego kandydata na katedrę mohylewską. W tym celu ihumen Gedeon Szyszko 10 lipca 1732 r. zwołał w Mohylewie zjazd przedstawicieli duchowieństwa i świeckiej społeczności prawosławnej. Wbrew zakazom królewskim, sobór lokalny w cerkwi Przemienienia Pańskiego dokonał elekcji na godność biskupa białoruskiego archimandrytę kijowskiego klasztoru pustynnego Józefa Wołczańskiego. Ustalenia elekcji zostały podpisane przez jej uczestników, a prośbę o nominację na biskupa Józefa Wołczańskiego skierowano do Petersburga i króla. August II zapewnił ambasadora rosyjskiego o swojej akceptacji dla wybranego kandydata, ale przywileju na katedrę Wołczańskiemu nie wydał⁴⁰.

³⁵ *Litterae S. C. de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantes*. Collegit... P. Athanasius G. Welykyj OSBM, vol. II (1710-1730), Romae 1956, s. 309-310.

³⁶ Tamże, vol. II, s. 311-312.

³⁷ M. Bendza, *Z dziejów prawosławnej diecezji białoruskiej*, s. 142-146.

³⁸ *Documenta Pontificium Romanorum Historia Ucrainae Illustrantia*, vol. II (1729-1773) Romae 1968, s. 30-31.

³⁹ ASD, t. V, s. 222.

⁴⁰ F. I. Titow, *Russkaja prawoslawnaja Cerkow'...*, t. I, cz. II, s. 95-97, 100-101. Józef Wołczański uczył się w Kijowie, a od roku 1721 był prefektem Akademii Mohylańskiej. W 1727 r. został przełożonym monasteru św. Mikołaja i rektorem Akademii. Por. E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 62.

Po śmierci Augusta II Sasa zebrana 27 kwietnia 1733 r. w Warszawie Konfederacja Generalna uchwaliła, że w Rzeczypospolitej powinno istnieć tylko jedno rzymskokatolickie wyznanie. Pozostałe wyznania, z wyjątkiem unickiego, nie miały prawa do egzystencji i „prawnie w kraju chronione nie mogą być”⁴¹. Wychodząc z takiego założenia sejm przyjął konstytucję, która zakazywała niekatolikom dostępu do sejmu, trybunału, urzędów centralnych i lokalnych⁴². Nowy król August III Sas (1733-1763), który Rosji i Prusom zawdzięczał objęcie tronu, 30 grudnia 1735 r. zatwierdził nominację Józefa Wołczańskiego (1735-1743) na białoruską katedrę biskupią. Święcenia elekt otrzymał w Kijowie już w 1734 r., ale faktycznie Wołczański objął katedrę w maju 1737 r.⁴³

Józef Wołczański zasłynął jako obrońca stanu posiadania Kościoła prawosławnego na terenie podległej mu diecezji. Kilkakrotnie zwracał się o pomoc materialną do Świętobliwego Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, informując o stanie świątyń i monasterów. Prośby władcy białoruskiego nie zawsze znajdowały zrozumienie wśród hierarchii rosyjskiej⁴⁴. Biskup Józef Wołczański rozpoczął odbudowę spalonej w 1708 r. cerkwi katedralnej św. Spasa. Prace, rozpoczęte w 1740 r., były kontynuowane przez jego następcę, albowiem władca Józef został w 1742 r. przez Świętobliwy Synod odesłany do Moskwy. Tam, w nagrodę za zasługi poniesione dla Cerkwi prawosławnej, został podniesiony do godności arcybiskupa moskiewskiego⁴⁵. Po wyjeździe biskupa Józefa, władzą białoruskim został jego rodzony brat, archimandryta monasteru Św. Ducha w Wilnie Hieronim (1745-1754). Hieronim Wołczański sakrę biskupią otrzymał w Moskwie 2 października 1744 r. Władca szybko otrzymał nominację królewską, co pozwoliło mu 27 stycznia 1745 r. objąć katedrę mohylewską. Nowy ordynariusz diecezji rozpoczął u króla starania o odzyskanie zajętych przez unitów 124 cerkwi. Biskup białoruski przedłożył specjalny raport *Specyfika monasterów i Cerkwi Grecko-ruskich różnemi czasy na unię gwałtownie pozabieranych ab 1734 ad anno 1743*. Dokument ten informuje o okolicznościach, w jakich dokonano przejęcia prawosławnych cerkwi i monasterów. Oto kilka przykładów: „Anno 1743, 22 Marty, monaster nowodworski na unię zajechał IMśc ksiądz Alexy Kondratowicz starszy W. W. O. O. Bazylanów Ceperskich. (...) Monaster panieński w Czerkowiczach zajechał na unię Pan Janowski i zakonnice powypędział. (...) Anno 1740, die 16 aprilis, Cerkiew w Daszkowie w dobrach J. W. Pana Sapiehy, łowczego W. Ks.

⁴¹ *Volumina Legum*, t. VI, s. 286-287.

⁴² J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny: Zarys historyczny*, Lwów 1936, s. 114-115.

⁴³ F. I. Titow, *Russkaja prawosławnaia Cerkow'...*, t. I, cz. II, s. 105; M. Bendza, *Z dziejów prawosławnej diecezji białoruskiej*, s. 146.

⁴⁴ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 62-63.

⁴⁵ *ASD*, t. II, s. LXVI.

Lit., z wyraźnego rozkazu jego zajechano na nią przy asystencji komenderowanych z zamku bychowskiego”. W sumie wymieniono w dokumencie 124 przypadki odebrania świątyń prawosławnych na terenie diecezji białoruskiej⁴⁶. Sprawą miał zająć się sejm grodzieński, ale wobec faktu jego zerwania rada senatu, pod presją rosyjskiego ministra spraw zagranicznych, wyznaczyła specjalną komisję do rozpatrzenia skarg wyznawców Kościoła prawosławnego.

Działalność tej komisji miała odebrać Rosji pretekst do interwencji w sprawy wyznaniowe Rzeczypospolitej. W jej skład weszli: Antoni Sebastian Dombrowski – biskup płocki, Hieronim Wacław Sierakowski – biskup przemyski, Józef Stanisław Sapięha – koadiutor diecezji wileńskiej, August Czartoryski – wojewoda i generał ziem ruskich, Kazimierz Niesiołkowski – kasztelan smoleński, Józef Nakwaski – kasztelan rawski i Stefan Turkowski – kasztelan brzeski. „Komisja ta z woli króla jest wydana, aby dawne skargi stron żalących się uspokoiła i nowym gdyby miały się wszczynać uspokoiła (...), aby cerkwie religii rusko-greckiej nie były odbierane, aby skarg wysłuchali, traktaty, sojusze z sąsiedzkimi ruskimi państwami przejrżeli, prawa koronne i litewskie zrewidowali, i jeśli nie rozstrzygną wy pytali się świadków wiarygodnych jakiegokolwiek religii będących (...), a jeżeli dowiedziono, że niektóre cerkwie i zrujnowane gwałtem są odebrane, wtedy zdajcie nam relację i rewindykacje dawnym posesorom uczynili”⁴⁷. Przypadki odbierania świątyń ludności prawosławnej nie należały do rzadkości. Głośna była sprawa odebrania prawosławnym w 1744 r. cerkwi w starostwie krzyczewskim przez Karola Stanisława Radziwiłła⁴⁸, czy najazd bazylianów z Białej na monaster św. Onufrego w Jabłecznej w 1753 r.⁴⁹ Dodatkowo działania antyprawosławne były wspierane przez część szlachty. Szlachta podlaska na sejmiku w 1748 r. domagała się, aby cerkwie odebrane dyzunitom i które do unii przystąpiły dobrowolnie na zawsze pozostawały unickimi⁵⁰.

W pierwszej połowie XVIII w. unię przyjęły niemal wszystkie parafie prawosławne w części województwa kijowskiego i braclawskiego, które znajdowały się w granicach Rzeczypospolitej. Unia w pełni dominowała w dawnych diecezjach: przemyskiej, lwowskiej, włodzimierskiej i chełmskiej. Sprzyjały temu procesowi wspomniane wyżej dwie ustawy sejmowe z 1717 i 1733 r. Wykorzystując wymienione akty prawne, unicy dążyli do

⁴⁶ АПОІН АН Росји, kol. 52, op. 2, kart. 14, nr 3/1, k. 6-8v.

⁴⁷ AWAK, t. III, s. 189-190.

⁴⁸ N. Bantysz-Kamienski, *Istoriczeskoje izwiestije o woznikszej w Polsce unii*, Wilno 1886, s. 309-321.

⁴⁹ A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998, s. 48; tenże, *Monaster św. Onufrego w Jabłecznej*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 9, Białystok 1998, s. 37.

⁵⁰ F. Gryciuk, *Prawosławie na Podlasiu*, [w:] *Z nieznaney przeszłości Białej i Podlasia*, pod red. T. Wasilewskiego i T. Krawczaka, Biała Podlaska 1990, s. 142.

całkowitej likwidacji Kościoła prawosławnego. Podobna była też postawa króla Augusta III Sasa, który odrzucał wszelkie skargi ludności prawosławnej i interwencje Rosji w tej sprawie. Nadal trwał proces rozszerzania wyznania unickiego. Pozyskiwaniem prawosławnych do unii zajęli się głównie bazylianie, którym ufundowano nowe ośrodki zakonne⁵¹. Największa liczba wyznawców prawosławia pozostawała na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie na terenie byłej diecezji pińskiej, połockiej, mohylewskiej i północnej części władcy metropolitalnego. Prawosławni zamieszkiwali głównie tereny województwa witebskiego, mścisławskiego, nowogródzkiego, brzesko-litewskiego, kijowskiego i braclawskiego. Przy prawosławiu pozostawały 42 monasterium skupione w kilku grupach: litewskiej, słuckiej, podlaskiej, poleskiej, kijowskiej, perejasławskiej i białoruskiej⁵². Ośrodki zakonne znajdowały się w ciężkiej sytuacji materialnej i zmuszone były stale do prawnych wystąpień w obronie stanu posiadania. Ihumen Ignacy z motrenińskiego monasterium Św. Trójcy pisał w 1753 r. do księcia Jana Kajetana Jabłonowskiego, aby jako ktitor klasztoru zapewnił wolność w przestrzeganiu wiary prawosławnej. Mnisi prosili kolatora o pomoc, „aby nie czynione były na gruntach motrenińskiego monasterium żadne krzywdy i zbrodnie”. W odpowiedzi na prośby zakonników książę trzy lata później potwierdził wszystkie uposażenia i przywileje nadane monasterium⁵³. Z powyższego faktu wynika, że niektórzy przedstawiciele magnaterii, pozosta-

⁵¹ A. Kossowski, *Blaski i cienie unii kościelnej w Polsce w XVII-XVIII wieku w świetle źródeł archiwalnych*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci J. E. X. Biskupa Macieja Leona Fulmana*, Lublin 1939, s. 103-117.

⁵² Rozmieszczenie monasterium wskazuje na usytuowanie głównych skupisk wyznawców prawosławia. W skład grupy monasterium a) litewskich wchodziły klasztorium: wileńskie (Św. Ducha i Zwiastowania NMP), mińskie (bracki i św. św. Piotra i Pawła), kroński, kiejdański, surdegiński, drujski, hrozowski (św. Jana Teologa), jewiejski; b) słuckich: słuckie (Św. Trójcy, Przemienienia Pańskiego i św. Eliasza), zabłudowski, starczycki, hrozowski (św. Mikołaja), morocki; c) podlaskich: brzeskie (św. Szymona i Narodzenia Chrystusa), jableczyński, drohickie (Przemienienia Pańskiego i Św. Trójcy) i bielski; d) poleskich: piński i dzięciołowski; e) kijowskich: lebedyńskie (św. Jerzego i św. Mikołaja), medwedowski, pleskaczyński, zabotyński i czehryński; f) perejasławskich: motreniński, moszeński, irdyński-winohracki, korsuński, kaniowski, łysiański, trechtemirowski, bohusławski, rzyszczewski, berszadzki i niemirowski. Osobną grupę stanowią monasterium podległe jurysdykcji biskupów białoruskich (witebsko-orszańsko-mścisławskich). W jej skład weszły monasterium: newelskie, kuteińskie, szkłowskie, dziśnieński, bujnicki, mścisławski, orszański, mohylewski, mozołowski i barkułowski, por. E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 9-10; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 354-356; A. Mironowicz, *Ośrodki zakonne od XIII do XIX wieku*, [w:] *Kościół prawosławny w Polsce. Dawniej i dziś*, pod red. L. Adamczuka i A. Mironowicza, Warszawa 1993, s. 103-105; tenże, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk i P. Chomika, Białystok 2001, s. 43-44.

⁵³ *AJR*, t. II, cz. I, s. 109-115.

jący pod wpływem haseł oświeceniowych, formalnie prowadzili politykę tolerancyjną wobec prawosławnych ośrodków zakonnych. W praktyce jednak magnateria, przeważnie innowiercza, nie wspierała materialnie monasterów otoczonych przez parafie unickie i pozbawionych opieki hierarchii cerkiewnej. Bardziej o ich funkcjonowaniu decydowały interwencje ambasadora rosyjskiego w Warszawie u króla polskiego i pomoc materialna zza wschodniej granicy⁵⁴.

W 1755 r., po śmierci władcy mohylewskiego Hieronima Wolczańskiego, papież zażądał od Augusta III zniesienia biskupstwa prawosławnego. Cesarzowa Elżbieta (1741-1762) złożyła wówczas protest i wymogła na królu nominację na tę katedrę rektora Akademii Kijowskiej Jerzego Konisskiego (1755-1785). Jerzy Konisski rozpoczął szeroką działalność polityczną, zwracając równocześnie uwagę na podniesienie poziomu intelektualnego duchowieństwa w swojej diecezji. W oparciu o sprowadzonych do Mohylewa w 1755 r. dwóch absolwentów Akademii Kijowskiej, biskup białoruski zapoczątkował powołanie mohylewskiego seminarium duchownego. Synod zatwierdził decyzję biskupa Konisskiego w 1758 r., a w roku następnym wzmocnione kadrowo seminarium rozpoczęło swoją działalność. W 1768 r. na przedmieściach Mohylewa przy cerkwi św. Mikołaja powstały nowe budynki seminaryjne i drukarnia. Władcy Konisski dokończył również odbudowę katedralnej cerkwi św. Spasa. Cesarzowa Elżbieta wspierała finansowo jego przedsięwzięcia. Monarchini pomogła również wybudować dwupiętrową rezydencję biskupów białoruskich oraz cerkiew św. Jerzego w Peczersku⁵⁵. Za biskupstwa Jerzego Konisskiego postępowało zjawisko podporządkowywania się diecezji białoruskiej rosyjskiemu Kościołowi prawosławnemu oraz wzrastały wpływy Rosji na postawy i położenie ludności prawosławnej w Rzeczypospolitej.

Zdecydowana interwencja Rosji w sprawę Kościoła prawosławnego nastąpiła dopiero za panowania Katarzyny II (1762-1796). Cesarzowa, sama indyferentna religijnie, wykorzystała brak równouprawnienia ludności prawosławnej do interwencji w wewnętrzne sprawy Rzeczypospolitej. Interwencje te znalazły pełne poparcie biskupa białoruskiego Jerzego Konisskiego, całkowicie oddanego interesom Rosji⁵⁶. Początkowo Katarzyna II dążyła do zapewnienia podstawowych praw wyznaniowych ludności prawosławnej. Po śmierci Augusta III Sasa i zawarciu przymierza z Prusami projekty cesarzowej uległy rozszerzeniu i jej ostatecznym celem stało się

⁵⁴ Taką sytuację potwierdzają dzieje monasterów podlaskich. Por.: A. Mironowicz, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok 1998; tenże, *Podlaskie ośrodki i organizacje prawosławne w XVI i XVII wieku*, Białystok 1991.

⁵⁵ ASD, t. II, s. LXIX; W. A. Serczyk, *Konisski Gieorgij (Jerzy)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. XIII, Wrocław — Warszawa 1967-1968, s. 535.

⁵⁶ W. A. Serczyk, *Konisski Gieorgij...*, s. 534-536.

całkowite równouprawnienie prawosławnych z możliwością dostępu do wszystkich stanowisk. W sytuacji niewielkiej liczby szlachty wyznania prawosławnego i znikomej aktywności politycznej mieszczaństwa ruskiego głównym celem dążeń politycznych Katarzyny II było zapewnienie w Rzeczypospolitej swobód wyznaniowych i równouprawnienia niekatolików. W tej kwestii Rosja i Prusy podjęły wspólną akcję w obronie innowierców na sejmie konwokacyjnym w 1764 r. Postulaty posłów rosyjskich, dotyczące równouprawnienia prawosławnych i dopuszczenia ich do stanowisk, wywołały protesty szlachty polskiej. Szlachta oskarżyła Rosję o naruszenie suwerenności Rzeczypospolitej, a społeczność prawosławną o współdziałanie z obcym państwem. Zmian w prawnym położeniu Cerkwi prawosławnej jej wierni oczekiwali wraz ze wstąpieniem na tron nowego panującego.

Naciski Rosji na władze polskie w sprawie równouprawnienia ludności prawosławnej wzmogły się po objęciu tronu przez Stanisława Augusta Poniatowskiego (1764-1795). Kwestia wyznaniowa w okresie jego panowania stała się istotnym elementem sytuacji wewnętrznej i międzynarodowej państwa. Warto tu przywołać pogląd Szymona Askenazego, że „jednym z gwoździ do trumny Rzeczypospolitej była sprawa dysydencka”⁵⁷. Problem wyznaniowy pojawił się już na sejmie elekcyjnym 1764 r., kiedy ambasador rosyjski w Warszawie poruszył problem ustanowienia hierarchii prawosławnej. Propozycja ta została przez posłów odrzucona, a anonimowy autor *Uwag politycznych do prawideł religii i zdrowej filozofii* domagał się miejsca w senacie biskupom unickim⁵⁸. W 1765 r. biskup Jerzy Koniski, w porozumieniu z ambasadorem rosyjskim Mikołajem Repninem (1734-1801), złożył rządowi polskiemu obszerny memoriał, w którym uskarżał się na prześladowanie ludności prawosławnej i domagał się jej równouprawnienia w sprawach religijnych i publicznych⁵⁹. O prześladowaniach zakonników prawosławnych przez duchownych unickich pisali przełożeni klasztorów do biskupów perejasławskich⁶⁰. Ambasador Repnin w liście do Katarzyny II pisał, że owe wystąpienia nie przyniosły spodziewanych rezultatów, a podjęte przez komisarzy królewskich dochodzenia zostały przerwane na wniosek samego władcy białoruskiego. Ponownie Katarzyna II interweniowała w sprawach Kościoła prawosławnego na sejmie warszawskim 1766 r. Ambasadorowie rosyjski i pruski zażądali wówczas zniesienia ustawy z 1733 r., która zabraniała niekatolikom pełnienia urzędów i stanowisk państwowych. Sejm odrzucił postulaty ambasadorów. Poczynił jednak drobne ustępstwa na rzecz Cerkwi prawosławnej. Potwierdzono prawosławnym prawo odprawiania nabożeństw w istniejących cerkwiach i restaurowania świą-

⁵⁷ J. Lubińska, *Sprawa dysydencka 1764-1766*, Kraków 1911, *Wstęp*, s. VII.

⁵⁸ W. Kalinka, *Sejm Czteroletni*, t. II, Lwów 1884, s. 407.

⁵⁹ E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 92-94.

⁶⁰ *AJZR*, t. II, cz. 1, s. 115; t. III, cz. 1, s. 310-311.

tyń, które budowano przed 1717 r.⁶¹ Sejm, pod presją biskupów łacińskich i nuncjusza Eugeniusza Viscontiego (1760-1767), sprzeciwił się jednak politycznemu równouprawnieniu innowierców. Równocześnie metropolita unicki Filip Wołodkowicz (1756-1778) nawoływał do walki ze „skrytymi i tajnymi wrogami wiary”. Posłanie hierarchy unickiego było skierowane przeciwko mnichom prawosławnym⁶².

W istocie również Rosji nie zależało na nadaniu równych praw ludności prawosławnej. O rzeczywistych intencjach Petersburga świadczy treść listu kanclerza Katarzyny II Nikity Panina (1718-1783) do ambasadora Repnina z 14 (25) sierpnia 1767 r. Problem interesów Cerkwi prawosławnej Panin traktował nie jako cel sam w sobie, ale jako środek do poszerzenia wpływów Rosji w Rzeczypospolitej. „Sprawę dysydencką należy przeprowadzić nie w celu rozkrzewienia w Polsce naszej protestanckiej religii, ale dla stworzenia z naszych jedynowierców i protestantów na zawsze pewnego i silnego stronnictwa”. Kanclerz cesarzowej przyznawał, że równouprawnienie prawosławnych byłoby Rosji niekorzystne, albowiem związałyby ich bardziej z Rzeczpospolitą⁶³. Wykorzystując niechęć posłów do równouprawnienia innowierców, Rosja i Prusy zbrojnie poparły konfederację protestancko-prawosławną w Słucku i protestancką w Toruniu. Uregulowania spraw innowierców domagała się również część szlachty katolickiej. Na konfederacji generalnej 3 czerwca 1767 r. w Wilnie w jednym z punktów szlachta domagała się równouprawnienia prawosławnych i protestantów. „Co się tyczy Greków dyzunitów i dysydentów, tak stanu szlacheckiego jako i niższej kondycji ludzi, kupców, rzemieślników i rolników trudno ich uciemiężliwości zamilczeć. Człek każdego stanu i kondycji w jakimkolwiek na świecie kraju pod jednakową praw zasłoną zaszczyca się. Obywatelom ciż dopiero w naszej ojczyźnie, gdzie w każdym stanie prawa i ustawy nasze na fundamencie równości stanowione być zwykły. A jakież szlachcic może być szlachcicem, gdy praw stanowi swemu przyzwoitych nie jest uczestnikiem. Jak mieszczanin mieszczaninem, gdy równy tylko drugiemu tylko w ciężarów ponoszeniu, a nie używaniu dobrodziejstw. Jak na ostatek chłop chłopem, gdy robić musi, a roli i chałupy mieć nie będzie. Ojczyzna nasza jako matka, dobra matka, sprawiedliwa, równo wszystkich dzieci swoich kochać powinna, bez względu na ułomność ludzką przyzwoitą każdemu. Nie jest uszczerbkiem wiary świętej katolickiej dotrzymać praw i prerogatyw tym, co tak jak my nie wierzą. Stan wiary jest inny, stan cywilny jest inny. Pierwszy do duszy, drugi do kraju należy. Pierwszy wyrokom boskim, drugi usta-

⁶¹ *Volumina Legum*, t. VII, Petersburg 1860, s. 436; E. Likowski, *Dzieje Kościoła unickiego...*, s. 101-102; W. A. Serczyk, *Konisski Gieorgij...*, s. 535.

⁶² A. Mironowicz, *Życie monastyczne*, s. 48; tenże, *Monaster św. Onufrego w Jablecznej*, s. 36-37.

⁶³ J. Woliński, *Polska i Kościół prawosławny...*, s. 120.

wom ojczyzny jest podległy. Siła Rzeczypospolitych zginęło, że równość na małej garstce ludu łamać zaczęli. Podobno i na naszej na ten koniec przyszło, gdybyśmy prawo równości, równość najmniej nadzieić mieli”⁶⁴.

Pod wpływem interwencji Petersburga i Berlina sterroryzowany przez wojsko rosyjskie sejm 1767-1768 r. w ramach ogólnej uchwały w sprawach dysydentów podjął szereg ustępstw na rzecz prawosławnych. Prawosławni uzyskali potwierdzenie prawa do biskupstwa białoruskiego, wolności kultu i druku, odprawiania nabożeństw i budowy nowych cerkwi. Uchwała sejmu gwarantowała wyznawcom prawosławia prawo do diecezji białoruskiej ze „wszystkimi należącymi cerkwiemi, monasterami i ich funduszami”. Postanowiono też, że władca białoruski „konsekrowany wiecznie będzie przy religii greckiej orientalnej nie unickiej (...) i w swojej diecezji ma używać jurysdykcji swej równie, jak biskupi rzymscy w swoich diecezjach używają, bez żadnej od nikogo przeszkody”. O losach cerkwi i monasterów bezprawnie odebranych prawosławnym miały zadecydować specjalne sądy mieszane, składające się z osób pochodzących z nominacji królewskiej. Wszystkie świątynie i monastery bezprawnie odebrane prawosławnym miały być im zwrócone wraz z uposażeniem. Prawosławni uzyskali ponadto dostęp do urzędów, godności i stanowisk. Odmiennosc religijna nie mogła być przeszkodą w uzyskaniu pełnych praw obywatelskich i szlachectwa. Po raz pierwszy przyznano, że prawosławni są lojalnymi obywatelami państwa i nie można ich obraźliwie tytułować „dyzunitami” lub „odszczepieńcami”. Równocześnie konstytucja sejmowa jednoznacznie stwierdzała, że religią panującą w Rzeczypospolitej jest wiara katolicka i wszelką konwersję z niej traktowano jako przestępstwo⁶⁵. Względna stabilizacja wyznaniowa powstała w 1768 r. została gwałtownie naruszona działalnością konfederacji barskiej. Konfederacja miała charakter antyrosyjski i występowała z hasłami obrony wiary katolickiej oraz ograniczeniem praw innowierców. Petersburg wykorzystał ogłoszenie konfederacji barskiej jako pretekst do wywołania powstania hajdamaków. Agitowani przez duchowieństwo prawosławne hajdamacy i lud ukraiński wystąpili w obronie swej wiary⁶⁶. Wojsko rosyjskie

⁶⁴ *Akta Konfederacji Generalnej Wielkiego Księstwa Litewskiego spisanej w Wilnie*, Państwowa Publiczna Biblioteka w Petersburgu, Dział Rękopisów, Awt. P. Dubrawskiego, nr 150, k. 108.

⁶⁵ *Volumina Legum*, t. VII, s. 256, 262, 492. Artykuł XII Konstytucji z 1768 r. głosił: „Dysydentom y nie Unitom Grekom Orientalnymoby watełom Rzeczypospolitej, kondycy iszlacheckiej, pierwszym aktom osobnym w swoimmiejscu przyznana podobna równość y teyże religii opisaney wolność, w pełney mocy swoiey na zawsze zachowane będą”, tamże, s. 598.

⁶⁶ Hajdamakami nazywano potomków Kozaków zaporoskich pozostających po 1654 r. w granicach Rosji. W drugiej połowie XVIII w. Katarzyna II wykorzystała ich do wywołania buntu ludowego pod hasłami obrony religii prawosławnej, por.: W. A. Serczyk, *Hajdamacy*, Kraków 1972; W. Tomkiewicz, *Cerkiew dyzunicka w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, „Przegląd Powszechny”, t. CC, 1921-1922, s. 210-211. Sze-

początkowo biernie przyglądało się tym wystąpieniom, a nawet sprzyjało odbieraniu unitom cerkwi. Dopiero, gdy Rosja uzyskała od króla deklarację ustępstw politycznych, wysłała swe wojska do pacyfikacji wystąpień ludowych.

W związku z utworzeniem konfederacji barskiej Jerzy Koniscki opuścił Mohylew i udał się do Smoleńska. Władzę nad duchowieństwem diecezji mohylewskiej Koniscki powierzył rektorowi tamtejszego seminarium Wiktorowi Sadkowskiemu. Sadkowski praktycznie kierował diecezją białoruską do powrotu władzy Jerzego Konisskiego do Mohylewa w 1775 r.⁶⁷ Diecezja białoruska przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej liczyła 267 parafii, w województwach mścisławskim – 115, witebskim – 109, połockim – 42 oraz mińskim – 1. Głównymi ośrodkami cerkiewnymi były miasta położone na terenie diecezji: Mohylew, Słuck, Witebsk, Dubrowna, Homel, Orsza, Kopyś i Szklów. Miejscowości te liczyły od trzech do dziewięciu parafii⁶⁸. Główne centra życia religijnego diecezji przed 1772 r. tworzyły się wokół ubogich ośrodków zakonnych. W sytuacji braku cerkwi parafialnych ich funkcję przejmowały monastery. Jurysdykcji biskupów mścisławsko-orszańsko-mohylewskich podlegały przed 1772 r. monastery: newelskie, połockie, mścisławskie, tupiczewski, kuteińskie, szkłowskie, dzisneński, bujniński, orszański, mohylewskie, witebski, mozołowski i borkułałowski⁶⁹.

Pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej spowodował, że połowa ludności prawosławnej, z biskupstwem białoruskim, znalazła się w granicach Rosji. Według szacunkowych ustaleń od Rzeczypospolitej odpadł obszar zamieszkały przez 100 000 wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego, 300 000 prawosławnego i 800 000 unitów⁷⁰. Biskupstwo białoruskie weszło w skład Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego. Znamienne, że po 1772 r. zmniejszała się liczba parafii znajdujących się na terenie diecezji mohylewskiej. W 1777 r. w granicach białoruskiej eparchii znajdowało się dziesięć monasterów i 124 cerkwi parafialnych⁷¹. Zmniejszenie się liczby parafii była rezultatem zmiany granic diecezji i polityki Katarzyny II likwidującej małe jednostki parafialne i zubożające monastery. W traktacie porozbiorowym pol-

rzej na ten temat: A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, s. 81-84.

⁶⁷ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego*, Warszawa 1935, s. 35. Szerzej o działalności Wiktora Sadkowskiego por.: A. Mironowicz, *Ihumen Sawa Palmowski*, Białystok 2001.

⁶⁸ L. Bienkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, s. 936-938; W. Kołbuk, *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1998, s. 331-336; 354-356.

⁶⁹ E. Sakowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 9-10; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 42-43.

⁷⁰ M. Iljaszewicz, *Rasiejskaja polityka na ziemiach byłaha Bielaruska-Litoŭskaha haspadarstwa za panawannia Kaciaryny II i Pauły I (1772-1801)*, Wilnia 1933, s. 11.

⁷¹ Państwowa Publiczna Biblioteka w Petersburgu, Dział Rękopisów, Awt. P. Dubrawskiego, F-IV, nr 768, k. 6.

sko-rosyjskim z 7 (18) września 1773 r. zapewniono katolikom i unitom wolność wyznaniową na obszarach włączonych do Rosji. Petersburg zagwarantował sobie prawo przestrzegania porządku i sprawowania opieki nad ludnością prawosławną w Rzeczypospolitej. Szczegółowego uregulowania spraw ludności prawosławnej miano dokonać w specjalnym traktacie dwustronnym. W polityce Rosji wobec ludności prawosławnej na terenie ziem białoruskich nadal dominowały interesy własnego państwa aniżeli rzeczywista chęć zmiany statusu Cerkwi w Rzeczypospolitej⁷².

Змест

На пачатку XVIII ст. з ліку шасці прываслаўных епархій у Рэчы Паспалітай толькі беларуская епархія (мсціслаўска-віцебска-аршанская) засталася пры сваім веравызнанні. Епіскапы астатніх — львоўскай, луцкай, пярэмышльскай, кіеўскай і чарнігаўскай — перайшлі ва Уніяцкую царкву. Змена палітычнага становішча ва ўсходняй Еўропе пасля Паўночнай вайны спрычынілася да таго, што беларускія епіскапы ў Магілёве станавіліся даверанымі рускага цара. Працэс стрымоўвання наступу каталіцкіх канфесій пачаўся з назначэннем на беларускую епархію ў 1707 г. Сільвестра Чацвярцінскага. Калі ў 1717 г. на сейме з'явіўся праект „ліквідацыі забабонных грэчаскіх абрадаў”, некаторыя ўспрынялі яго як правакацыю, якая давала падставы для пашырэння расійскіх уплываў у Рэчы Паспалітай. Пётр I абвінавчваў польскага караля ў пасіўнасці адносна правапарушэнняў каталіцкага боку і праследу прываслаўных. Залежны ад цара кароль Аўгуст II адобрыў дадзеныя раней беларускай епархіі прывілеі, што на практыцы абазначала аднаўленне ўплываў прываслаўя. У 1773 г. сейм прыняў закон, які забараняў некатолікам быць дзяржаўнымі чыноўнікамі і дэпутатамі сейма і трыбунала. Уступіўшы на трон у гэтым жа годзе Аўгуст III прымаў меры па захаванні пры прываслаўных статус-кво. У 1735 г. кароль даў дабро на назначэнне беларускім епіскапам Іосіфа Валчанскага і пацвердзіў існуючую арганізацыйную структуру Царквы. Аднак кароль не рэагаваў на частыя напады уніятаў на прываслаўныя царквы і манастыры. У 1755 г. пры падтрымцы цырыцы Елізаветы II магілёўскім епіскапам стаў Георгій Каніскі. Пры ім пачалося вяртанне страчаных прываслаўем у мінулых стагоддзях пазіцый.

⁷² A. Mironowicz, *Cerkiew prawosławna na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1772-1795*, s. 84-94; tenże, *Kościół prawosławny w dawnej Rzeczypospolitej*, s. 253-267.